

Dr. Szelestei Nagy László

Értékek egyházi könyvtárainkban

(Az előadás megjelent az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2002. évi Névtárában)

1972-ban a Művelődésügyi Minisztérium az Országos Széchényi Könyvtárra bízta az egyházi tulajdonban maradt könyvészeti értékek védettségének ügyét. 1971-ben a muzeális könyvekre vonatkozó bejelentési kötelezettséget kiterjesztették jogi személyekre, ezzel az egyházi könyvtárakra is. (1963. 9. sz. törvényerejű rendelet, illetve az 5/1971. MM. sz. rendelet.) Az ún. muzeális kategóriákra vonatkozott a rendelet (kódexek, kéziratok, ősnymtatványok, antikvák, RMK-kötetek, egyéb könyvészeti értékek). Ekkor kb. 30 egyházi gyűjteménnyel lehetett számolni, melyek hozzávetőleg három és fél millió kötetet őriztek. A katolikusokban több mint kétmilliót, a reformátusokban közel egymilliót, az evangélikusokban és a Rabbiképző Intézet Könyvtárában egyenként mindegy másfélszáz ezret. A védetté nyilvánításra az 1970-es években került sor: részben az 1950-1951-ben készített jegyzékek ellenőrzése és kiegészítése révén, részben új jegyzékek készítésével. (Néhány akkor még áttekinthetetlen, feldolgozatlan könyvtár értékeinek védetté nyilvánítása a feldolgozás utánra tolódott.) A védettségi eljárás során 7 példányban kellett sokszorosítanunk a jegyzékeket, azok közül jutott az őrző gyűjteménynek (tulajdonosnak), egy maradt nálunk, azaz az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportnál, illetve a Kézirattárban az én kezelésemben, egy az OSZK Gyarapítási Osztályánál, amely a védettség jogi részét intézte.

1973-tól 25 évig foglalkoztam a védettségi eljárás során jegyzékelt értékek nemzeti könyvtárunk példánykimutatásaiba való bevezetésével, nyilvántartásával, feldolgoztatásával, mikrofilmezésével, restaurálásával. Az alábbiakban az itt szerzett ismeretekről és tapasztalataimról szólok.

A védettség a megfelelő őrzésen és kutathatóságon kívül azt is előírja, hogy védett könyv tulajdonosváltását az OSZK-nak be kell jelenteni (annak eladásnál elővételi joga van). Mindez azért, hogy a tulajdonosváltást az OSZK nyilvántartásaiban rögzíteni lehessen. Védett könyvet külföldre eladni csak előzetes engedély alapján lehet. A jó együttműködés eredményeként az újonnan feltárt értékek is bekerülhettek a központi nyilvántartásokba: ez az őrző könyvtár és az OSZK, de a tudományos kutatás számára is fontos. A nyilvántartásoknak emlegetni nem szokott gyakorlati haszna az is, hogy – különösen magyarországi régi könyvek esetében – a forgalmi érték meghatározásakor figyelembe lehet venni a fennmaradt példányszámot. Az OSZK nyilvántartásában ugyanis magyarországi nyomtatványok esetében nemcsak a hazai gyűjteményekben és magánszemélyeknél őrzött példányokat regisztrálják a könyvtár munkatársai, hanem szervezett gyűjtőmunka eredményeként a határon túliakat is.

Egyházi könyvtárainkban az alábbi nagyságrendekről van szó (1990 körüli állapot, az egyházi kézbe azóta visszakerült gyűjtemények köteteivel ezek a számok jelentősen növekedtek):

I. Nyomtatványok

Ősnyomtatvány: kb. 2.730 tétel. (A magyarországi nyomtatott ősnyomtatvány-katalógusban (Sajó Géza–Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum... I-II. Bp., 1970.) 50 kivételével benne vannak, példányleírás nélkül.)

Antikva: 25-30.000 (Ezen kategóriában a feldolgozás megindult, gyűjteményenként. A készülő katalógusok nemcsak a műveket, a példányokat is leírják.)

RMK I-III, 1711-ig: 9-10.000 tétel.

18. századi magyarországi nyomtatvány: kb. 60.000 tétel.

Az utóbbi két kategória közül az 1711 utáni nyomtatványokra nem vonatkozott a bejelentési kötelezettség. Ennek ellenére nemcsak a központi, hanem a kisebb (plébániai, gyülekezeti) gyűjtemények adatai is beépültek a központi nyilvántartásokba. RMK I-II (1655-ig: RMNY I-III), RMK III/1-2 (4 kiegészítő kötetel és mutatókötetel), Petrik 1-4 (4 kiegészítő kötetel). A kódolt nyilvántartás alapján nagyon gyorsan visszakereshető, hogy egy műből hány kiadást és hol őriznek.

Új munkafolyamat: Régi magyarországi szerzők (1800-ig) – az OSZK másik csoportjában: 1801-1920 közötti feltárás, megindult...

II. Kéziratok

A védettségi kötelezettség minden középkori kéziraatra és a fontosabb kéziratokra vonatkozott.

Középkori: 285. Valamennyiről mikrofilm készült és restaurálásukra is sort kerítettünk. Összegző katalógusuk még nem jelent meg.

Újkori: védett: jelentősebb kéziratok. Már kezdetben sem értettünk ezzel egyet. Ezért elkezdtük a „Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai” sorozatban a válogatás nélküli feldolgoztatást és közzétételt. Eddig 13 kötet jelent meg, még kb. 5 hátra van. Hogy csak az 1850 előtti kéziratok katalógusának megjelentetésére kerülhetett sor, ennek politikai okai voltak, amelyet azonban szakmailag is el tudtunk fogadni. Fő törekvésünk, hogy az eredeti kéziratokról mindig részletes leírás készüljön. A kézirat és levéltári irat közti különbség nem érdekel a feldolgozás során bennünket: jelent meg már a sorozatban könyvtárban őrzött gyűjteményrészről repertóriumszerű leírás, két kötetünk pedig teljes egészében levéltárban őrzött kéziratokat vesz számba.

A restaurálásokról:

Kezdetből fogva (ma is!) folyik térítésmentes restaurálás az OSZK-ban. 2 fő a kiemelkedő értékű, egyházi tulajdonú köteteket restaurál. Fontos volna a lehetőség szisztematikus

kihasználása!

Szó esett már a bejelentési kötelezettségen kívüli könyvekre (a 18. századi magyarországi nyomtatványokra) kiterjedt felmérésről. Ennek során természetesen a védett kategóriákat is számba vettük a plébániákon, gyülekezetekben, s azok adatai is bekerültek az OSZK nyilvántartásaiba. Ezeknek a helyszíni ellenőrzésére az anyagi lehetőségek beszűkülésével nem nyílt mód. (Néhány alkalommal szombathelyi, győri és egri, határközeli plébánián végeztünk ellenőrzést 1990 körül.) Jó volna, ha a központi gyűjtemények könyvtárosai tudatosítanák a plébánosokban, lelkészekben, hogy a fundus könyvei nyilvántartottak, azok elidegenítése (az általunk megtudott esetekben kivétel nélkül elkótyavetyélésről, elajándékozásról van szó) nem marad nyom nélkül. Persze az volna az igazán szerencsés, ha a sokhelyütt feldolgozatlanul őrzött „ócska salabakterek” leltárbavételére is sor kerülhetne. Hogy központba szállítsuk-e a régi könyveket, arról alább még szólok.

Könyvtári lopások, eltulajdonítások

A 25 év e téren szomorú képet mutat. Az egyházi könyvtárakban is fogytak a könyvértékek. A legszomorúbb, hogy a tulajdonosok az anyagi veszteségek nagyságát általában nem érzékelik. Személyek, gyűjtemények és számbeli adatok felsorolását itt mellőzöm, de szó nélkül nem hagyhatom ezt a tényt. Az esetek többsége belső lopás. Sajnos a tulajdonosok jóhírűk érdekében gyakran nem tesznek feljelentést. De voltak olyan esetek is, amikor a rendőrség mismásolta el az ügyet, tudatosan, esetleg hozzá nem értésből. Az alkalmi lopások elenyészőek a tudatosan előkészített, hozzáértéssel végrehajtott eltulajdonításokhoz viszonyítva. Volt olyan eset is, amikor a tulajdonostól kutató kapott kulcsot, aki kedvére válogathatott (és a szakirodalom alapján alaposan készült is). Volt, hogy a pohár fenekére néző alkalmazottnak kellett a pénz, vagy hozzá nem értő, függő helyzetben lévő alkalmazott nem mondott ellent, vagy nem mert ellentmondani felettese parancsának. Így aztán egyházi gyűjteményeink is hozzájárultak néhány antikvárius meggazdagodásához. Mert a tettesek többnyire – hozzáértésük ellenére is – csak balekok voltak.

1997 óta főállásban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanítok régi magyarországi irodalmat és művelődéstörténetet. Mondhatnám: kettős kötődésű lettem. A tanári és a régi könyves munkakör néhány ponton eltérő értékítéssel rendelkezik, erre néhány helyen utalok majd. Bizonyos kérdésekről tanítás közben alaposabban el kellett gondolkodnom. Például arról, hogy

Mi a könyvtáros, a múlttal foglalkozó értelmiségi feladata?

A múlt emlékeinek megőrzése, feltárása, az értékek tudatosítása, a múlt felmutatása. Személyek, közösségek, folyamatok emlékezetben tartása. Nemcsak közgyűjteményekben megőrzött értékekről van szó, és nemcsak írásos emlékekről. Beszélhetünk családi értékekről, közösségi szervezetek, egyházi vagy világi intézmények tulajdonában található egyedi vagy összegyűlt vagy összegyűjtött tárgyi és írásos emlékekről. A tapasztalat a fentiek alapján is azt mondhatja velem, hogy ma is az egyik legfontosabb feladat a megőrzés. Ne engedjük elkallódní az értékeket! Ne engedjük bagóért nepperek kezébe jutni azokat!

Ma egységesül a világ. Sajnos nem az értékek mentén. A fogyasztás, az uniformizálódás fenyeget mindannyiunkat. A nagyobb közösségnek (legyen az akár csak egy település, vagy akár Európa) csak sajátosságainkkal együtt lehetünk értékes tagjai. A helyi közösségek, ha nem visznek külön szint az egészbe, akkor nem gazdagítják azt. Minden kisebb egységnek, minden régióknak önmagát adva (és persze a másét el nem vitatva) kell értékesebbé tennie a nagyobb közösséget. Ha feladjuk önmagunkat, ha feledjük saját gazdagságunkat, tapasztalatainkat, akkor nemcsak mi leszünk szegényebbek, hanem általunk a nagyobb közösségek is. Minden szinten fontos, hogy saját értékünket vigyük a közösbe, s azt kellő öntudattal tegyük. Legyünk büszkék például könyvtárunk helytörténeti gyűjteményére, ne irigyeljünk a nagyobbak sokszor (mert gazdagabbak voltak) csak összevásárolt értékeit. Vagy: ne csak a régmúltat becsüljük. Ne nézzük szemellenzővel a múlt építőköveit, ne csak a könyvekre, azok közül is a pénz és divat által befolyásolt értékekre, vigyázzunk, hanem a tágabb és szűkebb környezetünk egyéb értékeire is. Mert nemcsak a könyvekre specializálódnak meggazdagodni akaró nepperek. Mindent visznek, ami pénzzé tehető. Könyvtárosokhoz szólván, néhány gondolatot legyen szabad még elmondanom e területről.

Ha a dokumentumok közgyűjteményben vannak, elsődleges feladatunk azok biztonságos őrzése. De: a dokumentumokat meg kell szóltatni, tudatosítani kell önmagunkban és másokban is, hogy mit őrzünk. Tehát a megfelelő őrzési körülmények mellett feltáró, feldolgozó és közzétevő/publikáló/kiállító stb. munkát kell folytatnunk. Mert a dokumentumokat a közgyűjteményekben nemcsak az eltulajdonítás, elkallódás veszélye fenyegeti, hanem a kutatók, érdeklődők számára hozzá nem férhetőség, a feledés is. A feledett kincset pedig a tényleges elkallódás vagy eltulajdonítás inkább fenyegeti, mint a számontartottat.

A kallódó értékeket menteni kell. A magángyűjtemények többnyire jó őrzőhelyek – de csak ritkán nyilvánosak. Gyakoriak bennük a nem egészen tiszta úton szerzett dokumentumok, s ebből adódóan a korábbi tulajdonosok eltűntetése, feledtetése, ezzel a dokumentum értékének nagyon lényeges csökkenése. Magángyűjteménybe valódi értéken csak kevés dokumentum kerül: az előző tulajdonosok többsége nem volt tisztában azzal, hogy mit birtokol.

Hol őrizzük meg az évszázadok során közösségeinkben felhalmozódott értékeket? Többször fölmerült már e körben is a kérdés. Személyes a válaszom. Amennyiben lehetséges és biztonságos: az eredeti tulajdonos közvetlen közösségénél. Azaz: családnál, helyi gyűjteményben, plébánián, gyülekezetben. Mert összetartó, közösségformáló erő a közös múlt és annak dokumentumai. Jó volna, ha ezt minél többen észrevennék: az ócskaságnak tartott, porfogó könyvek és tárgyak a közösségépítés eszközei lehetnek. Ha a helyben őrzés nem megoldható, nem biztonságos, vagy a dokumentum különleges értéke indokolja: vigyük központi gyűjteménybe. Fontos, hogy a dokumentum eredeti tulajdonosának tudatát ápoljuk. Akkor is, ha odaadjuk, akkor is, ha átvesszük. Teljességgel elfogadhatatlan számomra az a gyakorlat, ahogy egyes helyeken összehordják a plébániák könyveit, s minden jegyzék és jelölés nélkül lesznek azok egy nagyobb könyvtár darabjai, legtöbbször csak duplumai, amelyektől mihelyst lehet, megszabadulnak. A plébánia létező vagy esetleg kialakuló közössége ezzel elveszít egy kapaszkodási pontot.

A feltáró, feldolgozó munkához (ez mindig tudatosítja a tulajdonosban azt, hogy milyen értékei vannak) néhány megfigyelésemet szeretném megosztani a jelenlévőkkel. A munka

általában és helyesen elsősorban a tartalmi feltárára irányul. (Más szempont is létezhet ritkán, pl. múzeumokban: kötés, stb. Publikálásnál suta azonban a tartalmi leírás-nélküliség.) Lehetőleg óvakodjunk az értékelő, válogató feldolgozástól. Ha valamit nem tudunk megoldani, forduljunk szakemberhez, vagy egyszerűen (de jelölten) hagyjuk üresen a helyet. Számítógép esetében ez egyszerű: a rovat (szintén jelölten) üres marad. Pl. tulajdonost nem tudom kiolvasni; címlap nélküli vagy töredék a leírandó dokumentum, korát nem tudom megállapítani, stb. A rovatokra bontott feldolgozás jó együttműködést tesz lehetővé különböző szintű szakemberek között. Sokszor előfordult, hogy valaki nem ad ki kezéből, csak tökéletes munkát. Már a védettségi jegyzékek készítésénél megfigyeltem, hogy egyházi személyek esetében ez még gyakoribb. Különösen gond ez akkor, ha feldolgozatlan anyaggal foglalkozunk. Itt a gyengébb leírás is több a semminél. (Persze nem az igénytelenségre akarom a jelenlévőket bízgatni.) A feldolgozó munkát racionálisan kell végezni. Ne csak a munkát, időnket és lehetőségeinket is vegyük számba! Több helyütt is megtörtént, hogy egy új szabvány bevezetése után a teljes könyvállományt újra katalogizálták, az eredmény pedig a korábbi katalógusnál jóval gyengébb lett. A könyvtárosi munkában jól hasznosítható a több szem többet lát elv. Bátran kérdezzük kollégáinkat, kérdezzük az állami intézményeknél hasonló munkakörben dolgozókat.

Gyakori gond a nyelvek ismeretének a hiánya (1844-ig a latin volt az ország hivatalos nyelve!), vagy a kézirat olvashatatlansága. Ezt soha ne mondjuk így: hanem: én nem tudom olvasni. Kéziratos forrásokkal is foglalkozó kutató bizonyára boldogul a szöveggel. Gyakorlati megoldás: a feldolgozás során bizonyos rovatok kitöltéséhez nem kell külön iskolázottság. Pl. jelzet, méret, lapszám (pagináltatás), állapot ... A munkamegosztás ilyen irányban is történhet. Egyetemisták gyakorló foglalkozásakor azon mérhető le felkészültségük, tudásszintjük, hogy a különböző leírások készítésekor mely rovatok maradnak üresen. Általában a tartalmi leírással szokott baj lenni.

A tulajdonos és a kutató szempontjai a feldolgozásnál nem mindig esnek egybe. A kutató csak saját szempontjaira figyel. A tulajdonos gyakran az értékek mentén gondolkodik. Az eszmei érték, forgalmi érték szétválhatnak. A könyvtáros és a műgyűjtő (tulajdonos), gyakran a könyvtörténész is, a különlegességekre, az egy példányban fennmaradt könyvekre érzékeny. Ezeknek a forgalmi értéke mindig irreálisan magas. A művelődéstörténész, a tanár a könyvek hatása mentén értékeli. Azt feltételezi, amiből sok kiadás, nagy példányszám készült, annak nagyobb a hatása, nagyobb az eszmei értéke. Pl. Szenci Molnár Albert zsolttárainak, vagy Pázmány Péter és Káldi György prédikációinak nagyobb a hatása, mint a könyvritkaságoknak. Bonyolítja ezt, hogy vannak olyan nagy példányszámú, gyakran megjelenő művek, amelyeket agyon használtak, nagyon ritkák (pl. tankönyvek, ima- és énekeskönyvek, kalendáriumok, ponyvanyomtatványok).

Végezetül néhány értéknövelő tényezőt említek még meg. Természetesen a fontos forrásfajták elsődlegességét nem vitatom: egy-egy egyház történetéhez a levéltári források, a historia domus (amelyet nemcsak a szerzetesek házaiban, hanem gyakran plébániákon is vezettek), a canonica visitatio (a felettesek ellenőrző látogatási alkalmából készült jegyzőkönyvek), a különféle anyagi és nem anyagi ügyekről vezetett jegyzőkönyvek, stb. A prédikáció utáni hirdetések sorozata gyakran a legfontosabb ezek közül.

Mi adja egy dokumentum értékét?

Amint láttuk, attól is függ, ki kérdezi ezt. Ezért válogatás nélküli a régiségeknél a feldolgozás. (Pl. 19. századi reklámcédulák, hirdetések ma különös értékek.) Az irodalmi, történeti, művelődéstörténeti értéket is növeli:

Ha az egyedi darab elhelyezhető a vele együtt fennmaradt dokumentumok között. (Pl. egy kézirat, elmondási helyet és szerzőt feltüntető prédikációnak sokkal nagyobb a forrásértéke, ha az elmondás helyén maradt fenn hasonló tételek között, mint központi gyűjteményben, egymástól elkülönítve megőrzötté. Évtizedekig nyomon követhetjük egy-egy kisebb közösség szellemi táplálkozását. Mert évente a közösség minden tagja közel 100 prédikációt hallgatott végig...)

Ha egy plébánián, gyülekezetben a pap műgyűjtő, s ezáltal különleges dokumentumok, országosan is kiemelkedő értékek kerülnek a fundusba, a közösség által tovább-örökített gyűjteménybe, annak a közösségre gyakorolt hatásával nem mindig számolhatunk. Bár erre is akad példa. Ha mondjuk egy ilyen lelkeszi hagyatékban méhészeti szakkönyvek vannak, ellenőrizhető: a méhészetet kedvelő papnak volt-e ilyen irányú szerepe a közösség életében.

Ha a dokumentum keletkezési és használati helyéről van információk. Fontosak a könyvbejegyzések. Pl. ha egy paptól nemcsak fennmaradtak az általa elmondott prédikációk, vagy azok vázlatai, hanem az általa olvasott könyvek is rendelkezésünkre állnak. De a használat helyén maradt könyveknek több ismertető jele lehet a helyszínen, mint a szétszóródottaknak. Például azonos kötések, könnyen azonosítható bejegyzések, stb.

Ha a dokumentumba a használat során fontosnak vélt tényeket, gondolatokat jegyeztek fel. Például az anyakönyvekből a népesség alakulásáról, névadási szokásáról tájékozódunk, de gyakran a közösség életére vonatkozó egyéb feljegyzések is találhatóak bennük, előfordul például bennük plébános-váltáskor rögzített fundus-jegyzék, benne a plébánia könyveinek jegyzékével.